

ÖKÜZ SÖZCÜĞÜ ÜZERİNE

Hatice Şirin

*Öküzün damını alçacık yapın
Yaş koman altına kuruluk serpin
Koşumdan koşuma gözlerin öpün
İreçberler hoşça tutun öküzü*

Pir Sultan Abdal

■ Günümüz Türkçesinde olumlu / olumsuz mecazlarda ve deyimlerde yaşayan öküzün bağlı olduğu alt familya (sığırgiller), bozkır kültürünün hüküm sürdüğü coğrafyalarda; insanoglunun at, koyun, keçi ve deveyle birlikte en yakın yoldaşlarından biri olmuştur. Bu nedenle de Azerbaycan, Özbekistan ve Türkiye Türkçesi haricindeki Türk lehçelerinde *öküzün* “anlayışı kıt, aptal” anlamına rastlanmaz (Sevortyan, 1974: 522). Kazakça ve Nogayca gibi Türk lehçelerinde görülen “ağır, hantal, kaba; duygusuz” anlamı ise öküzün iriliğinden ve bu iriliğine tezat oluşturan boyun eğmişliğinden kaynaklanır. Nitekim bu lehçelerde, örneğin Tatarca ve Başkurtçada; *ügéz* (*kébék/ şékéllé/ töslé*) “aptal” değil, “güçlü, iri yarı, gürbüz, sağlıklı” anlamı taşır. Anadolu coğrafyasında da Yunus Emre’den Pir Sultan Abdal’a, Nazım Hikmet’ten Fazıl Hüsni Dağlarca’ya, Muzaffer İzgü’ye¹ uzanan edebiyat dünyasında *öküz* menfi çağrışımlarla kullanılmaz; aksine “Öküzleriyle kardeş gibiydi Elif / Yemezdi, içmezdi, yemeden içmeden onlar”,² “Öküz ayağı basan, saban giren tarla bereketli olur.”,³ “soframızdaki yeri öküzümüzden sonra gelen” gibi örneklerden görüleceği üzere

1 M. İzgü, *Halo Dayı ve İki Öküz*’den (ilk baskı 1973: *Halo Dayı*).

2 F. Hüsni Dağlarca, *Mustafa Kemal’in Kağnısı*’ndan.

3 Yusuf Atılğan, “Ağaç”, *Bütün Öyküleri*, YKY, 2017’den.

öküzün bir yoldaş, kardeş gibi, hatta insanüstü (*fevkalbeşer*) idrak edilmesi, sözcüğe yüklenen olumsuz anlamın ithal olduğunu akla getirir. Bu tür mecazlarınsa Fransızca *bœuf* “omme stupide, sans finesse”, Almanca *Ochse* “dummer Mensch, Dummkopf”, İtalyanca *bue* “uomo ottuso, stupido”, İspanyolca *buey* “Persona que es tonta o estúpida”, Farsça گاو *gāv* vd. Hint-Avrupa dillerinde bulunması; sözcüğün “kalın kafalı, aptal, ahmak” anlamlarıyla *Lehçe-i Osmani* (1876), *A Turkish-English Lexicon* (1890), *Kamus-ı Türkî* (1900) gibi XIX. yüzyılın son çeyreğinde yazılmış sözlüklerde karşımıza çıkmaya başlaması; Türkçedeki mecazlaşmanın özellikle Farsça ve Fransızcadaki anlamlarla ilişkili olabileceğini akla getirir. Millî Mücadele Dönemi’nde Kuvayımilliye tarafından, orduya malzeme taşımak için “Kağrı Komutanlığı”nın kurulması (Özdemir, 2001: 6); Cumhuriyet Dönemi’nin birinci emisyon 1 lirasının (1927) ön yüzünde bir çift öküzle karasaban süren köylü resmi bulunması; Selahattin Reşit Alan’ın Eskişehir Tayyare Tamirhanesinde yaptığı ilk millî uçağımızın (1932) ambleminin öküz olması, 20. yüzyılın ilk yarısında öküzle verilen değerlerin zirvede olduğunu gösterir.

1. Tarihî Türk Yazı Dillerinde Öküz:

12 hayvanlı takvimde Çince *niú* (牛) imiyle gösterilen yıl için, Eski Türkçe metinlerde *öküz* (< PT **höküz*) değil, *ud* sözcüğü kullanılır (ED: 34) çünkü Çince *niú*’nun ve Türkçe *udun* zooloji terminolojisindeki anlamı ortaktır. İki sözcük de erkek, dişi, iğdiş, genç veya yaşlı fark etmeksizin genel olarak türü bildirir. Eski Türkçe belgelerde; dişi sığır için *ingek*, erkek sığır için *buka*, sütten yeni kesilmiş yavru için *buzagu*, iğdiş edilmiş boğa için *öküz* sözcükleri kayıtlıdır. *Sığır* ve *tana* (iki yaşına kadar olan yavru) ise sırasıyla ilk kez Karahanlıca ve Eski Kıpçakça metinlerde belgelenir. Bunların bağlı olduğu familya *ud* “sığır”dır. Dolayısıyla modern aktarma ve çevirilerdeki *öküz yılı* yanlıştır; doğrusu *sığır yılı*dir.

Öküz, yazıtlar dönemi ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinden itibaren “iğdiş edilmiş boğa” anlamıyla yük çekmekte ve toprağı sürmekte kullanılan bir hayvan olarak karşımıza çıkar:

1.1 Runik yazılı belgelerde (1. Elegest ve Abakan Yazıtı) yük hayvanıdır: *yüz er kadaşım uyurın üçün yüz erin elig öküzin tikdi* “Yüz erkek akrabam kudretli olduğu için yüz adamlarla, elli öküzle (yazıtımı) dikti.” (Ye 10/2); *azman atıg (?) ökü at yok yıta* “İğdiş eidilmiş at (?) ve öküz yok artık, heyhat!” (Ye 48/6).

Irk Bitig ve Budist muhitte yazılmış Eski Uygurca eserlerde, *öküzün* “iğdiş edilmiş sığır” anlamı kullanımı genel olarak sürer: *bir karı öküüzü belin*

biçe kumurska yemiş “Bir ihtiyar öküzü belini kemirerek karınca(lar) yemiş.” (IB: 37); *kaltı arslan öküzüg böri koyınka öpünü kelirçe yme ançulayu bo ölüm küni kimni üze kelser kamağ alağatturur yarlıkamatın ölürür* “Nasıl ki aslan öküzü, kurt koyunu yutmaya hazırlanırcasına bunun gibi ölüm günü kimin üstüne gelse (onu) tamamen zayıflatır, acımadan öldürür.” (Le Coq, 1922: 11, 8-13); *kotoz öküz yme katıg ünin mağradı süvri müyüz-in yerig yılkep tuyuğı üz-e [tu]prakag kaz-ap saçtı* “Tibet öküzü yine yüksek sesle böğürdü, sivri boynuzu ile yeri eşeleyip toynaklarıyla toprağı kazıp saçtı.” (Zieme, 1975: Vatectexte); *adgır atların yarataglag körtle kağınlar ulug bedük ud iñek bukalar koduz öküzler tadun torpı buzagular irk erkek teke oglak* “Aygır ve atlarla mücehhez güzel kağınlar, iri, büyük sığır, inek, boğalar, yaklar, öküzler, bir yaşında, iki yaşında danalar, buzağular, koçlar, tekeler, oğlaklar...” (Tekin, 1976: 12/1-4)

Hasat Duası adlı Eski Uygurca metnin tarladan kaldırılan buğdayın bereketinin anlatıldığı bölümünde öküz, buğdayın bolluğundan onu taşıyamaz hâle gelsin temennisiyle anılır: *kidirdin turup (99) kördeçi-ke kârä-gü-çä köşünşün (100) kerem-ke sang-ka kudsa tur- (101)-ka taşa turşun kü-rülügüçi kişi- (102)-ning küsüri sökülşün ala tagar- (103)-ning yivi büşälşün targıl öküz-(104)-nüng tapan-ı teliñşün küçlüg eren-ler (105) ködürüp yuikle-yü turşun* “Batıda durup bakacak kişiye çadır gibi görünsün. (100) Ambara döktüğünde (buğdayı) taşsın. Demet demet bağlayan kişilerin kaburgaları kırılsın. Ala çuvalın dikiş yeri çözülsün alacalı, benekli öküzün ayağının tabanı delinsin.” (Gül, 2016: 92)

Budist alanda yazılmış Eski Uygurca metinlerden *Maitrisimit*'te geçen son örnekte, türü gösteren “sığır” anlamlı *ud* ve türün sırasıyla dişisini, erkeğini, iğdiş edilmişini, yeni doğanını ve bir yaşına kadar olan yavrusunu gösteren *ud iñek buka koduz öküz tadun torpı buzagu* sözcükleri sıralanır. Burada *koduz/kotoz öküz* ibaresinin ilk sözcüğü (*koduz*), Eski Uygurca metinlerde Tibet ve Moğolistan'da bulunan uzun tüylü bir sığır türü olan *yakın* (Tibet sığır) Türkçesi; *koduz öküz* de “iğdiş edilmiş yak” anlamındadır.⁴ Türklerin *öküz* sözcüğünü *yak* için de kullanmalarının sebebi, *yakın* da öküz gibi çift toynaklı boynuzlugiller (Bovidae) familyasından olmasıdır. Nitekim Tatarca ve Başkurtçada *ügez* (öküz), “boynuzlu çift toynaklı iri yaban hayvanlarının erkeği” anlamı da taşır: *bolandıñ ügezé* “geyiğin erkeği”,

4 Eski Uygurca metinlerde *koduz / kotoz öküz*den başka ve *kotoz iñek* ve *kotoz buka* ibareleri de geçer: *anta ok buz-agulaçı kotoz iñek tirig tutup inça içegüsün teşip kotoz iñek ka[.....] tugurdı* “Ondan sonra buzağılamak üzere olan dişi yakı canlı hâlde yakalayıp karnını deşip dişi yakı doğurttu” (Geissler-Zieme, 1970:Vatectexte). *bugra-ça kükreyü arslança etneyü kotoz buka-ça yer kazınu* “Erkek deve gibi böğürerek, arslan gibi kükreyerek, erkek yak gibi toprağı eşerek...” (Zieme, 1981: Vatectexte)

mışınıñ ügézé “mus geyiğinin erkeği” (BTH II: 486); *ügéz bozav* “erkek buzağı” vd. (TTAS III: 719).

Kutadgu Bilig'de tek yerde geçen sözcük, türü gösteren *udun* ardından dişisi ve iğdiş edilmişinin zikriyle karşımıza çıkar: *ya kuzda yorıglı kalın köp kotoz / ya tüzde yorıglı ud inek öküz* “Ve kuzey yamaçlarda dolanan sürü sürü yak / Ve düzlüklerde dolanan sığır, inek, öküz” (KB: 5372).

Dîvânu Lugâti't Türk'te dört kez ve her birinde bir savda geçer: **öküz** adakı *bolgınça buzagu başı bolsa yig* “Öküzün ayağı olmaktansa buzağının başı olmak daha iyidir.” yani kendi kendini yönetmek, başkasına tabi olmaktan iyidir (28). *evdeki buzagu öküz bolmas* “Evdeki buzağı hiçbir zaman öküz olmaz.” Bu, fazilet ve şerefte yükselen bir adam için söylenir. Akrabaları onu, küçükken gördükleri gözle hâlâ küçük olarak görürler (194). *boldaçı buzagu öküz ara belgülüg* “Olacak buzağı, öküzler arasından belli olur.” Bu, celadetli ve akıllı olup kendisinden her türlü hayır beklenen genç için söylenir (229). *karı öküz balduka korkmas* “Yaşlı öküz baltadan korkmez.” Bu alışıktığı bir şeyle korkutulan için söylenir ve o ondan korkmaz denir (522). *DLT*'de ayrıca “öküz sahibi olmak” anlamında *öküzlen-* eylemi kayıtlıdır: *er öküzlendi* “Adam öküz sahibi oldu.” (129)

Kıssaşü'l-Enbiyâ'da dört çift öküze yapılan ahırla ilgili kısımda geçer: *Aymışlar: tört қоş öküzlük yèrni sarây kıldurdu*. “Anlatmışlardır: Dört çift öküzlük yeri ahır yaptırdı.” (KE, 124r21; Ata, 1997 I: 174). Tarihî Kıpçakça eserlerden *Gülistan Tercümesi*'nde “anber öküzü” ibaresiyle kayıtlıdır: *hünersiz ir derâhim birle fahr itse bil anı kün-ı har ol gerçi 'anber öküzi olsa* “Hünersiz biri dirhemleriyle (zenginliğiyle) övünüyorsa o kişi, anber öküzü bile olsa onu eşeğin makatı say.” (Karamanlıoğlu, 1989: 310/5-6).

XV. yüzyıl başlarında Kahire'de yazıldığı sanılan *El-Kavâninü'l Külliye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiye* adlı eserin “Evcil Hayvanlar” kısmında *öküzün* anlamı verildikten sonra “boğa da denir” notu düşülmüş (Toparlı vd., 1999: 69b). Bu not, sözlük müellifinin öküz ve boğa ayrımını bilmemesinden kaynaklanmış olabilir. Zira eserin üçüncü sayfasında müellif, kitapta hatalar olabileceğini söyleyerek buna bir de açıklama getirmiş: “Çünkü ben ne Türküm ne de Türk oğullarımdanım; onların ülkelerine de gitmedim. Benim bilgim, onlarla çok düşüp kalkmam ve birlikte olmam sebebiyle kendilerinden duyduklarıma dayanmaktadır” (Toparlı vd., 1999: 2a-2b). Bu açıklamaya bakarsak ya müellif ya da onun kaynak olarak kullandığı kişiler öküzle boğayı ayırt edemiyorlardı.

Öküz; II. Murat Dönemi'nde yaşayan Şeyhi'nin metaforik eseri *Harname*'de aptallığın değil, rahat bir hayatın sembolüdür. Şeyhi, mesnevisinin padi-

şahı metheden 26 beyitlik kısmının sonunda “rahat umdukça zahmetler gördüğünü, devlet istedikçe mihnetler bulduğunu, cihanın zevk içinde bulunduğu hâlde kendisinin sıkıntı ve beladan kurtulmadığını” söyleyip “gözleri ateşli ve göğüsleri gergin; boynuzları ay ve halka yay gibi semiz”⁵ bir öküz olması gerektiği hâlde “zaif ü nizar, yük elinde katı şikeste vü zar” bir eşek misali olmaktan yakındır; nihayet “firâsetlû, ulu yollu, kiyâsetlû” yaşlı bir eşeğe bunun sebebini sorunca şu yanıtı alır: *Ki öküzi yaradıcak Hallâk / Sebeb-i rızık kıldı ol Rezzâk*. Burada eşeklerin pirininin, “öküzlerin rızık sebebi olarak yaratıldığı, gece gündüz buğday işledikleri, aziz buğdayın öküzler sayesinde yetiştiği ve bu yüceliği hak ettikleri”⁶ açıklaması, *öküzün İç Asya’dan Anadolu’ya uzanan sessiz ihtişamının İslamiyet’le harmanlanarak takviye edilmesidir*.

Anadolu sahasında yazılmış başka telif eserlerde de *öküz*, ya sıradan bir hayvan olarak ya yük çeken, tarla süren bir hayvan olarak pek çok kez kayıtlanır. Ayrıca bazı tıp metinlerinde kurutulmuş (*Mücerreb-nâme*, 1468) kızıl öküz ödünün (turna, keklik, kakan balığı, ayı ödleri ve bazı bitki ve baharatlarla karıştırılıp) hanâzır (sıraca adı da verilen bir tür çıban, lenf bezi tüberkülozu) illetini sağalttığı bilgisi verilir (Küçükler, 2010: 104-105).

2. Öküz ve Oğuz Bağlantısı:

İlk defa D. Sinor’un XXI. Müsteşrikler Kongresi’nde (Cambridge, 1949) ortaya attığı bir fikirdir. Sinor; *Oğuz Kağan Destanı*’nın Paris Bibliothèque Nationale’de kayıtlı Uygur harfli nüshasının “ikinci satırının içinde öküz, boğa veya inek olması icap eden bir çatal tırnaklının şekli bulunmaktadır.” diyerek bu şeklin Oğuz Kağan’a veya onun babasına ait olduğuna hükmeder. Bundan da Oğuz’un çatal tırnaklı hayvanlara mensup olduğu ve öküz-lük cevherinin şüphesiz olduğu sonucunu çıkararak *oguz* ve *öküz* sözcüklerinin art ve ön ünlü nöbetleşmesi ortaya çıkmış aynı sözcükler olduğunu iddia eder.

L. Bazin; 1953’te, Sinor’un bu birleştirmesine hem fonetik (farklı ünlü sınıfları ve /ğ/ nin sedasız karşılığının /k/ olamayacağı) hem semantik hem de kültürel açılarından karşı çıkar. Bazin; *öküzün* iğdiş edilmiş sığır ve boğanın karşıtı olduğunu, boğanın erlik ve cesareti simgelerken *öküzde* aptallık çağrışımı bulunduğunu, kahraman savaşçılardan oluşmuş bir toplumda

5 *Gördi otlakda yürür öküzler / Odlu gözler ü gerlü göğüzler // Sömürüp eyle yirler otağı / Ki çekicek kılın tamar yağı // Boynuzu ba’zısınun ay bigi / Kiminün halka halka yay bigi // Böğrişüp çün virürler âvâze / Yankulanurdu tağ ü darvâze* (Timurtaş, 1971: 383).

6 *Dün ü gün arpa buğday işlerler / Anı otlayup anı dişlerler // Çün bular oldu ol azîze sebep / Virdi ol izzeti bulara Çalab* (Timurtaş, 1971: 385).

iğdiş edilmiş bir hayvanın kişi adı seçilmesinin imkânsızlığını vurgular ve *öküz* sözcüğünü *oğuz*dan ayırmak gerektiğini belirtir.

Bazin, Yakutça *ogus* ve Osmanlıca sözlüklerdeki *oguz* biçimlerinin “genç boğa, tosun” anlamlarından yola çıkarak, *öküz* dışında Türkçede ayrıca bir *oguz* sözcüğü bulunduğunu ama bunların kökenlerinin farklı olduğunu söyler. Bazin’e göre; “iki yaşındaki genç boğa” anlamlı bir sözcük savaşı bir toplumda ad olarak kullanılabilir, çiftlik hayvanlarına cinsiyet ve yaşlarına göre ayrı adlar veren bozkır halklarının *öküzle* (iğdiş edilmiş sığır) *oğuzu* “iki yaşındaki genç boğa” birbirine karıştırmaları olanaksızdır. Ayrıca Oğuz etnoniminin etimolojisini başka yerde aramamak gerektiğini, zira Oğuz sözünün Osmanlı Türkçesindeki varlığının, onun Eski Oğuzcada da olduğunu kanıtlandığını yani Oğuzların kendilerine “genç boğalar” adını verdiklerini; dolayısıyla Oğuz Kağan’ın adının anlamının da “genç boğa” olduğunu öne sürer.

M. Erdal; Ural-Altay dilleri yapısına sahip olan Hurrice-Urartucanın ses, sözcük ve cümle yapıları, yani gramer özellikleri bakımından Türkçeye olan benzerliklerini ele aldığı *Türkçenin Hurrice ile Paylaştığı Ayrıntılar* adlı çalışmasında, Oğuzlarla Hurriler arasındaki mitolojik bir ilişkinin de olabileceğini söyler. Erdal, Osmanlıca sözlüklerde *oğuz* sözcüğüne verilen “tosun” yani “genç boğa” anlamından ve Yakutçadaki *oğus* sözcüğünden hareketle *Oğuz Kağan Destanı*’ndaki çizimin genç bir boğaya benzediğini düşünür ve ekler: “Hurri tanrılarının başı fırtına tanrısı Teşub’un da kutsal hayvanı boğadır. Hurri mitolojisine göre Teşub’un *Şerri* ve *Hurri* adlı iki boğası varmış; öte yandan mitolojiden Teşub’un kendisinin de boğa olduğu anlaşılmaktadır. Hem Oğuzların hem Hurrilerin, millî adlarını totemleri olan bir boğadan aldıklarını görüyoruz.” Erdal; ayrıca Tibet kaynaklarında geç dönemlerde Uygurlar, daha da sonra da Cengiz Han’ın Moğol Devleti için kullanılan *Hor* sözcüğünün eski şeklinin **Turr* veya **Hurr* olabileceği, eğer **Turr* ise baştaki /γ/ sesinin çivi yazısı kaynaklarına *h* olarak geçtiği teorisinin ardından *Oğuz* ve *Hurri* isimlerinin aynı kökenden geldiği fikrini savunur (2004: 936).

Ercilasun da *Dede Korkut Kitabı*’nın birinci boyu olan Dirse Han oğlu Boğaç Han’daki Boğaç ile Oğuz Han arasında, Ziya Gökalp başta olmak üzere birçok araştırmacının ilgi kurmasından hareketle *Oğuz*’un, “Boğaç” anlamındaki *öküz*’den gelmesi gerektiğini düşünür. Ona göre, *Boğaç* = *Oğuz Kağan* ise *Boğaç* adı *boğa*’dan geldiği gibi *Oğuz* adı da *öküz*’den gelmelidir. Ercilasun; *öküzün oguz* biçimine dönüşmesini bulaşma (kontaminasyon) ile açıklar ve bu fikrin zayıf tarafının “boğa, tosun” anlamındaki oğuz kelimesinin

eski kaynaklarda geçmemesi olduğunun altını çizerek (Ercilasun, 2008: 230-231).

Öküz-Oğuz bağlantısı, Yakutça *ogus* temelinde kurulamaz. Bunun sebeplerinden ilki, Yakutçadaki *ogusun öküzden* farklı bir söz olmamasıdır. *Ogus*, genel Türkçe *öküzün* Yakutçada aldığı biçimdir. İlk hecedeki /ö/lerin Yakutçada /o/laştığı başka örnekler de bulunmaktadır. Örneğin *tök-* > *tox* “dökmek, akıtmak” vb. (Kirişcioğlu, 1994: 17). Yakutçadaki “boğa, tosun” anlamı ise *öküz* sözcüğünün aynı zamanda boynuzlu çift toynaklı iri yaban hayvanlarının erkeği için de kullanılmasından kaynaklanır (yukarı bk.).

İkinci sebep *Kamus-ı Türki* ve *Lehçe-i Osmanî* gibi Osmanlıca sözlüklerdeki *öküz* maddesinde “aslı oğuz” şeklindeki not edilen köken bilgisinin dayanakta yoksun olmasıdır. Zira Şemseddin Sami ve Ahmet Vefik Paşa’nın sözlüklerinde yanlış ve eksik etimolojilere sık sık rastlamak mümkündür. Örneğin *Kamus-ı Türki*’de *kadın*, “emretmek” anlamı *kada-* fiilinden; *ilgün* (ağaç türü), *yıl-* fiilinden, *esirge-*, *esre-* fiilinden türeyen biçimler olarak kaydedilirken; *Lehçe-i Osmanî*’de *tuğun* ilk biçimi *tüg*, *suyun* ilk biçimi *suy*, *sucukun* ilk biçimi *sücük* şeklinde verilmiştir.

Oğuz Kağan Destanı’ndaki çizimin öküzle özdeşleştirilmesi, *oguz* ve *öküz* sözcüklerinin köken olarak aynılığı, Bazin’in belirttiği gibi mümkün değildir. Başta Sinor olmak üzere bu görüşü savunan araştırmacıları yanıltan husus, destanda geçen iki cümledir. Bunlardan birincisi, *adaki ud adakı deg billeri böri billeri deg yağrı kiş yağrı deg köğüsü aduğ köğüsü deg irdi*. Burada Oğuz Kağan’ın doğumundan kırk gün sonra büyüüp aldığı biçim tasvir edilir ve Bang-Rahmeti neşrinden beri cümle şöyle aktarılır: “Ayakları **öküz** ayağı gibi, beli kurt beli gibi, omzu samur omzu gibi, göğsü ayı göğsü gibi idi” (Bang-Rachmati, 1936: 11). Oysa *ud* sözcüğü, Eski Türkçede cinsiyet bildirmeksizin genel bir anlam taşırdı. Bu özelliğiyle *sıgırın* eş anlamlısıydı. Runik harfli metinlerden bu yana dışisine *inek*, erkeğine *buka*, yeni doğanına *buzagu*, iğdiş edilmişine *öküz*; Moğol fütühatı döneminin ardından yazılan Arap harfli Türkçe metinlerde bir yaşına kadar olanına *tana* dendiğini biliyoruz. Dolayısıyla bu cümlenin ilgili kısmının doğru aktarımı “ayakları sıgır ayaklı” olmalıdır, ki F. Ağca tarafından yayımlanan yeni neşirde kelime, doğru biçimde aktarılmıştır (2016:105).

İkinci ve daha önemli cümle ise destan metninin 1. ve 2. satırlarındaki *añuñ añugu-su uşbu turur* cümlesindeki *añugu*⁷ sözünün farklı biçimler-

7 *Añugu*, daha önceki yayınlarda farklı biçimlerde okunan sözcüğün F. Ağca tarafından düzeltilen okunuşudur (2016: 127).

de okunsa da hep “resim” olarak açıklanagelmesidir. Ancak bu cümleyle “kastedilenin Oğuz Kağan mı babası mı yoksa metnin eksik kısmında ifade edilen bir olay mı” olduğu açıklanamadığı gibi, ‘*nk’qw*’ şeklinde yazılan sözcüğün Türkçenin tarihsel dönemlerindeki hiçbir metinde geçmemesi (Ağca, 2016: 127), geçiştirilemeyecek kadar büyük bir problemdir. Neye atıfta bulunulduğu henüz anlaşılamayan bir cümleden ve mantıklı olsa da sadece yorumlarla bulunmayan çalışılan bir kelimedenden hareketle *oguz* adı ve *öküz* bağlantısı yapılamayacağı gibi, bu bağlantı dil bilimsel (fonetik, morfolojik ve semantik) açıdan da kurulamaz.

3. Öküz Sözcüğünün Etimolojisi

Türkçe öküz kelimesinin kökeni hakkında Türkoloji literatüründe muhtelif teoriler ileri sürülmüş, bunlardan ikisi yaygınlık kazanmış, ikisi de kelimeyi Hint-Avrupa kökene bağlamıştır (Róna-Tas-Berta, 2011: 664). Bunlardan biri “öküz, boğa” anlamlı Toharca (B) *okso* (Sans. *ukśan*, Avesta *uxsan*, Ana Germence **ohsan*, Eski İskandinav *uxe*, Gotça *auhsa*, Almanca *Ochse*, İngilizce *ox*); diğeri “davar” anlamlı Latince *pecu* (Ana Germ. **fehu*, Gotça *faihu*, Anglo-Sakson *feof*, Ana Hint-Avrupa **peku*) kelimeleridir.

Öküzü, İngilizcede *ox* olarak yaşayan Hint-Avrupa dillerindeki kökteşlere bağlama girişimi ilk kez, B. Munkácsi’nin Türk-Aryan dil ilişkilerini konu alan 1894 tarihli makalesinde yapılır; ardından H. Pedersen 1906’daki bir makalesinde kesin bir dille, “Türkçedeki ‘öküz’ kelimesi hiç kuşkusuz Hint-Avrupa dillerinden ödünç alınmıştır.” yazarak Hintçe *uksa* ve Gotça *auhsa*’nın proto biçimini “*ukso* (< **uksen-*)” olarak kurgular (Sevortyan, 1974: 522; Eren, 1999: ?).⁸

Hint-Avrupa dilticiliğinin sistematize edildiği ve bu dillerdekine ses ve anlamca benzeyen başka dil ailelerine ait sözcüklerin Hint-Avrupa kökenli olduğu vurgusunun yapıldığı 19. yüzyılın tamamında ve 20. yüzyılın başlarında ortaya konan bu hipotez; G. Németh (1942), Sir G. Clauson (1956), K. H. Menges (1968), P. Golden (1980), N. A. Baskakov (1987), R. R. Tenişev (1997) tarafından da benimsenerek daha ileri noktalara sürüklenir. Németh sözcüğün Toharca B (Batı Toharca) *okso* ile, Clauson da Toharca A (Doğu Toharca) *okös* ile ilişkilendirir. Clauson, Hint-Avrupa dilleri uzmanı Werner Winter’la yaptığı bir görüşmede, Winter’in ağır hasar görmüş Toharca A yazmalardan birinde sadece *o[boşluk]* şeklindeki bir kaydın *okös* olarak rekonstrüke edilebileceğini söylemesi üzerine Clauson, bu kurgusal sözcüğü Türkçe *öküz*le olan fonetik yakınlığından ötürü temelsiz bir şekil-

⁸ Rusça kaynakları tercüme ederek bu yazıya katkıda bulunan değerli meslektaşlarım Doç. Dr. Serkan Acar ve Doç. Dr. Muvaffak Duranlı’ya teşekkür ederim.

de birleştirir (1972: 120). Tenişev; kelimenin Türk- Moğol dillerine girmesi ve kendine ait bir yorum elde etmesinin çok eski olduğunu, Proto Türkçe ve Proto Moğolcaya *(h)öküz biçiminde geçtiğini dile getirir (1997: 440).

Sözcüğün Türkçe (öküz), Moğolca (hüker > üker) ve Tunguzcadaki (hukur) biçimlerini, Ana Altayca *pökür'e bağlamak suretiyle öküzü Hint-Avrupa dillerinden uzaklaştıran⁹ Pelliot'un görüşü (1925), Ramstedt (1957: 103-104) ve Poppe (1960: 12, 155) tarafından benimsense de Ramstedt'in Aynu dilindeki peko "öküz" > Japonca beko "öküz"ü, Latince pecu, pecus ve Gotça faihu "büyükbaş hayvan" ile birleştirmesi ve bu birleştirmeyi öküzmaddesinde yapması, öküzü pecusla birleştirme çabalarına sebebiyet verir.

1936'da İndogermanistler adına bu sorunu inceleyen Hans Jensen'in, "Hint-Avrupa ve Altay dilleri alanında ortaya konulmuş benzerlikler, keyfe göre ve türlü şekillerde açıklanabilir. Şimdiye kadar ortaya konmuş olan kelime karşılaştırmaları hiç de müspet değildir, ilim bakımından da savunulamaz. Benzerliklerin çoğu rastlantıya ve onomatopée'ye bağlı olup bazısı da bir dilden öbürüne geçen alıntı kelimelerle alıntı yapı eklerde görülmektedir." (Dilaçar, 1964: 25) şeklindeki sözlerini ihtiva eden "Ingogermanisch und Uralisch" ve "Indogermanisch und Altaisch" makaleleri, Hermann Hirt Armağanı'nda yayımlandıktan sonra öküzmeselesi Altayistleri ve Türkologları ikiye böler.

Sinor; *Some Altaic Names for Bovines* adlı çalışmasında (1962), Hint-Avrupa kökeni nazariyesi hakkında şunları yazar. "Benzerlik aşikârdır ancak ifade ediş tarzı talihsizdir. Toharca B'nin Hint-Avrupa dilleri arasından keyfî olarak seçilmesinin hiçbir makul sebebi yoktur. Eski Türkçe metinlerin bir dizi Toharca ödünçleme (temelde teknik terimler) ihtiva etmesi, meseleye açıklık getirmez. ... Hint-Avrupalı dil bilimciler, uzun zamandan beri bu sözcüğü muayyen bir dile raptetmekte büyük güçlük çektiklerinin farkındadır. Türkçe ve Hint-Avrupa dillerindeki biçimlerin birleştirilmesine karşı en güçlü kanıt ise Németh tarafından görmezden gelinen Moğolca biçimlerdeki h- ön sesidir ki bu ses, genellikle eski bir Altayik *p'nin izi olarak yorumlanır. Clauson, *pökür mutlak bir hayal ürünüdür.¹⁰ sözlerini yazdığında Pelliot ve Ligeti'nin Altayca h- sesi hakkındaki yazdıklarını ne yazık ki gözden kaçırmıştır... ve Clauson'un yeni bir yazısında tekrar konuyu gündeme taşıyarak "Daha ileri araştırmalar, benzer içerikteki diğer Türkçe sözcüklerin de aynı kökenden olduğunu gösterebilir."¹¹ sözle-

9 Bu görüşlerin tafsilatı için bk. Eren, 1999: 305.

10 *The Case Against the Altaic Theory*, CAJ II, 1956.

11 *The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian*, CAJ IV, 1958-59.

rine yani *öküzün* ve diğer Türkçe besi hayvanı adlarının Toharca kökenli olma ihtimallerine katılmıyorum.” (Sinor, 1962: 317)

Sinor’un bu görüşlerinin yayımlanmasından bir yıl sonra Doerfer, Altay halklarının halk inançlarında boğa ve beyaz öküzün geleceği belirlemede oynadığı önemli role değindikten sonra, ne ses bilgisi ne de anlam bilgisi açısından öküzün Hint-Avrupa kökenli olamayacağını belirtir (1963: 397). Vovin (2002), Starostin-Dybo-Mudrak (2003), Gülensoy (2017), Savelyev (2017) gibi bilim adamları *öküzü*, Altayik bir öge olarak Altay dilleri içinde değerlendirir; Hint-Avrupa kökenli olduğu iddialarına karşı çıkar ancak Türkçe bir etimoloji önermezler.

Öküzü ve Çuvaşça biçimi *vākārı* doğrudan doğruya Türkçe bir kökene bağlayan Yegorov; Çuvaşçanın etimoloji sözlüğünde yansıma sestten türemiş olabileceğini, Türkçe *ögür-*, Tat., Bş. *ükér-*, Kzk., Nog. *ökir-*, Kmk. *ökür-*, Uyg. *hökür-* gibi böğürme bildiren fiillerle açıklar (1964: 48).

Macarcada 12. yüzyıldan beri *ökör* olarak yaşayan sözcükle ilgili olarak Róna-Tas; 1970’te savunduğu yayımlanmamış tezinde, Yegorov’un görüşünü destekler. A. Berta; bu fikri neredeyse mükemmel bir noktaya getirerek Türkçe “öküz” anlamlı ismi, Türkçe “böğürmek” anlamlı fiille ilişkilendirir. Benzer bir etimolojinin 1954’te Brockelmann tarafında *bugayı*, *onomatopoeic* **bu-* sözcüğüyle ilişkilendirmek suretiyle yapıldığını; bu etimolojiye bir başka iyi bir semantik paralelin Altayca *mörö-* “böğürmek” > *mörök* “inek; boğa” olduğunu ifade eder. Berta, büyükbaş hayvan sesi çıkarmak anlamlı *onomatopoeic* fiillerin (*ökir-* ve *öksi-*) tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki tüm biçimlerini listeledikten sonra **hök +kir-*: **hök+kir-* > **hök-kir-* > *hökür-* > *ökür-* gelişmesini önerir. Ardından *kutur-* > *kutuz* “kuduz”; *yavrı-* “bozulmak” > *yavız* “kötü; *semri-* “şişmanlamak” > *semiz* “semiz”e paralel olarak *ökir-* > *öküz* gelişmesini ortaya koyar (Róna-Tas-Berta, 2011: 665-666).

4. Sonuç:

A. Öküz sözcüğünün, eski bozkır kültüründe ve bu kültürün hâlen hüküm sürdüğü coğrafyada olumsuz (“aptal, kalın kafalı”) anlamı yoktur. Bu anlam; yerleşik hayat ve şehirleşme sürecini diğer Türk gruplarına göre daha hızlı tamamlayan Türkiye, Azerbaycan ve Özbekistan Türkçelerinde bulunur. Söz konusu anlamın bu üç Türk lehçesinde bulunması, Farsçayla olan yakın ilişkilerinin bir sonucu olabilir

B. Öküz sözcüğü, *onomatopoeic* bir kökle 130 yıldan daha uzun bir zaman önce, Vámbéry (1878: 208) tarafından ilişkilendirilmişti ancak Türkoloji dünyasında Vámbéry’nin teorisi her zaman görmezden gelindi. Bunun

nedenlerinden biri, Macar literatüründe “Ugor-Türk” savaşı olarak bilinen tartışmalarda Vámbéry (Türk taraftarı) karşısında yer alan Budenz’in (Ugor taraftarı), Vámbéry’nin 1869’da toplamış olduğu 740 etimolojiden kabul edilebilir olanların sayısını 146 olarak belirlemesi; Macarcadaki Türkçe kelimelerin, soy akrabalığını gösteren genetik kanıtlar olduğu biçimindeki Vámbéry’nin görüşünü eleştirmesi, bunların ödünç sözcükler olduğunu düşünmesi ve neticede bu savaşta elde ettiği zaferdir.¹² Budenz’in 1870’te yayımlanan eleştirisindeki listede Macarca *ökör* “öküz” sözcüğü de yer almaktadır. Dolayısıyla “Ugor-Türk” savaşında Budenz tarafında yer alan Munkácsi’nin 1894’te yayımlanan makalesinde *öküzü* tesadüfen seçtiği düşünülemez. Zira Macarcadaki Türkizmlerin soy akrabalığını gösteren genetik bulgular olmadığı, Türkçenin başka dillerle (Toharca gibi) olan kelime alışverişleri ortaya konarak da desteklenebilirdi.

C. Munkácsi’nin söz konusu makalesi incelendiğinde meseleyle sadece Ugor taraftarı olarak ilgilenmediği de görülür. Mezkur makalesinde *buzağı*, *böri*, *böcek*, hatta *demir* (< *temir*) gibi Türkçenin temel sözlerinin de İndoermen kökenli olduğunu iddia etmiştir (1894: 406-408). Benzerliklerin *onomatopeizm*den ileri geldiği Türkçe hayvan adlarını bir yana bırakırsak temel maden adlarının, genel giyim adlarının (*ton* > *don*) bile İç Asya’daki ölü Hint-Avrupa dillerine bağlamak, 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında hüküm süren Aryanizmin (*Aryanism*) etkisindedir. Bu dönemde, karşılaştırmalı filolojinin kapitalizm ve kolonizasyonla paralel geliştiğini; dil yakınlıklarından ırk yakınlıklarına, dil farklılıklarından ırk farklılıklarına kolayca geçildiğini; tüm oryantalistlerin istisnasız biçimde kariyerlerine filolog olarak başladıkları dikkate alınırsa Sami, Aryan gibi dil bilimi kavramlarının ve filolojinin bulgularının “kültür yaratıcı halklar” denilen Aryanların lehine kullanılması anlaşılır hâle gelebilir (bk. E. Said, *Oryantalizm*, 143, 144).

D. Yegorov, Róna-Tas ve Berta’nın çalışmalarıyla Vámbéry’nin teorisine dönüş yapılır ve yukarıda da belirtildiği gibi bozkır kültürünün beş klasik vazgeçilmez hayvanından biri olan *öküz*, sahibine teslim edilir. Bizim düşüncemiz de *öküz* anlamlı kelimelerin hem Altay (öküz) hem de Hint-Avrupa dillerinde (Sanskritçe *ukşán* vd.) *onomatopoeic* sözler olarak birbirinden bağımsız biçimde ortaya çıktığı yönündedir; bir başka ifadeyle mezkûr hayvanın çıkardığı sestten dolayı da birbirinden farklı dil ailelerinde benzer sözcükler türetilmiştir. Zaten Hint-Avrupa dillerinin kollarından olan Latin dillerinin *öküzü* (Fransızca *bœuf*, İtalyanca *bue*, İspanyolca *buey*) ve Slav dillerinin *öküzü* (Rus., Hırv., *vol*; Çek. *Vůl*; Sırp. *vo* vd.) Cermen dilleri-

¹² Bu konuda geniş bilgi için bk. Yılmaz, 2015: 293-294.

nin *öküzünden* (İng. *Ox*; Alm. *Ochse*; Dan., Norv. *Okse*; İsv. *oxe* vd.) farklıdır ve bunlar da çok yüksek bir olasılıkla *onomatopoeic* ses kaynaklıdır.

D. Türkoloji kürsüleri ilk defa Batı'da kuruldu; Türkolojiyle ilgili ilk çalışmalar da Batı'da yapıldı. Çoğu zaman oryantalizm etkisinde yapılan etimolojik çalışmaların ezberlenmiş şekilde günümüze nakledilmesine artık son verilmesi; *öküz* örneğinde olduğu gibi, bu çalışmaların yeniden gözden geçirilip yanlışların düzeltilmesi zaruri bir görevdir.

Kaynaklar

- Abik, D., "Kutadgu Bilig'de Hayvan Adları", *Journal of Turkish Studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Cilt: 33/1, Cem Dilçin Armağanı, (Yayına Hazırlayanlar: C. Kafadar - Gönül A. Tekin - Z. Toska), 2009, s. 1-31.
- Ağca, F. (2016). *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı. Metin-Aktarma-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım*, TKAE Yayınları, Ankara 2016.
- Arat, R. R., *Kutadgu Bilig I Metin*, 2. Baskı, TDK Yayınları, Ankara 1979.
- Ata, A. (1997), *Kıyasü'l Enbiya 1. Cilt (Peygamber Kıssaları / Giriş-Metin-Tıpkıbası)*, TDK Yayınları, Ankara 1997.
- Bang, W. - G. R. Rachmati, *Die Legende von Oghuz Qaghan*, İstanbul 1936.
- Baskakov, N. A., "O nekotorih toharskih zaimstvovaniyah v leksike tyurskih yazıkov: *Tatarica: Studio in Honorem Ymär Daher*, Vammala: Vammalan Kirjapaino Oy, 1987, s. 32-42.
- Bazin, L., "Notes sur les mots Oğuz et Türk", *Oriens* IV, 315-324. (Türkçesi: Ebru Kabakçı - 2016). "Oğuz ve Türk Sözlere Üzerine Notlar", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 1953, s. 3-40.
- BTH, *Başkort Têlênêñ Hüzlêgê I-II*, Russkiy Yazık, Moskva 1993.
- Adams, D. Q., *Dictionary of Tocharian B*, Amsterdam-New York 2013.
- Clauson, Sir G., "The Case Against the Altaic Theory", *Central Asiatic Journal*, Vol. 2, No. 3, 1956, s. 181-187.
- _____, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press. (=ED)
- Dilaçar, A., *Türk Diline Genel Bir Bakış*, TTK Yayınları, Ankara 1964.
- Doerfer, G., *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Band 1, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1963.
- Ercilasun, A. B. (2008). "Oğuzlar ve Oğuz Adı Üzerine", *Türk Kültürü* 2008/2, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2008, s. 226-233.
- Ercilasun, A. B. - Z. Akkoyunlu, Kâşgarlı Mahmud. Dîvânü Lugâtî't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, TDK Yayınları, Ankara 2014.

-
- Erdal, M. (2004/b). “Türkçenin Hurrice ile Paylaştığı Ayrıntılar”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, TDK Yayınları, Ankara 2004/b, s. 929-938.
- Geissler, F. - P. Zieme, “Uigurische Pañcatantra-Fragmente”, *Turcica. Revue d’Etudes Turgues II*, 1970, s. 32-69. (http://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de/vatecasp/Uigurische_Pa%C3%B1catantra-Fragmente.htm)
- Golden, P. (1979). *Khazar Studies. An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1979.
- Gül, B., “Eski Türkçe tarıyıcı “tarımcı, ikinci” Adı Üzerine”, *Türkbilig*, 2016/32: 85-96.
- Gülensoy, T., *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 2017.
- Karamanlıoğlu, A. F., *Gülistan Tercümesi*, TDK Yayınları, Ankara 1989.
- Kirişcioğlu, F., *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara 1994.
- Küçükler, P., *Sabuncuoğlu Şerefeddin, Mücerreb-nâme*, Kültür Ajans Ankara 2010.
- Le Coq, A. von, *Türkische Manichaica aus Chotscho III*, APAW, Berlin 1922.
- Menges, K. H., *The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies*, Harrassowitz, Wiesbaden 1968.
- Munkácsi, B., “Ösi török-arja nyelvérintkezés”, *Nyelvtudományi Közlemények*, XXIV, 1894, s. 405-408.
- Németh, Gy., Die Probleme der türkischen Urzeit: Analecta Orientalia Memoriae Alexandri Csoma de Körös Dicata. Bibliotheca Orientalis Hungarica V. Budapestini 1942-47, s. 57-102.
- Özdemir, H., *Tekâlifî Milliye, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları*, İstanbul 2001.
- Poppe, N., *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen: Vergleichende Lautlehre*, O. Harrassowitz, Wiesbaden 1960.
- Ramstedt, G., *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft*, I. Lautlehre, Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki 1957.
- Róna-Tas, András – Arpad Berta, *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*, Harrassowitz Wiesbaden 2011.
- Savelyev, A., “Farming-related terms in Proto-Turkic and Proto-Altai”: *Language Dispersal Beyond Farming*, Editor(s): Martine Robbeets-Alexander Savelyev, 2017, s. 123-154.
- Sevortyan, E. V., *Etimologičeskiy slovar tyurkskih yazıkov. Obşçetyurkskie i mejtyurkskie osnovi na glasnie*, İzdatel'stvo “Nauka”, Moskva 1974.
- Sinor, D., “Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Mülâhazalar”, (Çev.: Ahmet Ateş), *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IV/1-2, İstanbul 1950, 1-13.
- _____, “Some Altaic Names for Bovines”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 15, No. 1/3, 1962, s. 315-324.

- Starostin, S. A. - A. V. Dybo - O. Mudrak, eds. *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Brill: Handbook of Oriental Studies: Uralic & Central Asian Studies, 2003.
- Tekin, Ş., *Uygurca Metinler II, Maytrisimit, Burkancıların Mehdisi ile buluşma Uygurca İbtidai bir dram*, Ankara 1976.
- Tenişev, E. R., *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov-Leksika*, Moskva-Nauka 1997.
- Timurtaş, F. K., *Şeyhî'nin Harnâme'si*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1971.
- Toparlı, R. vd., *El-Kavâninü'l Külliye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiye*, TDK Yayınları, Ankara 1999.
- TTAS (I-1977, II-1979, III-1981), *Tatar Têlênêñ Añlatmalı Süzlégé -Öç tomda-*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Vámbéry, H., *Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen*, F. A. Brockhaus, Leipzig 1878.
- Vovin, A., "Some Thoughts on the Origins of the Old Turkic 12-Year Animal Cycle", *Central Asiatic Journal*, Vol. 48, No. 1, 2002, s. 118-132.
- Yegorov, V. G., *Etimologičeskiy slovar' çuvaşskogo yazıkı*, Çeboksarı 1964.
- Yıldırım, F., (2017). *İrk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerinin Dili*, TDK Yayınları, Ankara 2017.
- Yılmaz, Emine, "Altayistik Bağlamında Macarca-Türkçe Dil İlişkileri", *bilig*, Yaz 2014, Sayı: 74, 2015, s. 287-308.
- ZIEME, P., "Ein uigurischer Erntesegegen", *Altorientalische Forschungen* 3, 1975, s. 109-143.
- _____, "Ein Hochzeitssegen uigurischer Christen", *Scholia, Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde. Band 1*, Harrassowitz, Wiesbaden 1981, s. 221-232. (http://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de/vatecasp_Hochzeitssegen_uigurischer_Christen.htm)